Якби був травень і цвів бузок, то молодій людині можна б пробачити її божевілля. Але це була осінь. Сльотава, захмарена.

Якби молодий парубок дістав підвищення платні бодай на яких десять злотих, можна було б, махнувши рукою, сказати: радість на мозок вдарила неборакові.

Але де ж хто чував таке, щоб за нинішніх часів підвищували платню бухгалтерові в гарбарні! А проте Романові вдарила в голову думка одружитись. Отак знічев'я, як декому ні звідти ні звідси з'являється охота покінчити з собою або напитись до непритомності. Буває. Пишуть у книгах, що "душі і моря не вичерпаєш долонею". Можливо, так би мовити, психологічною основою цього раптового й несподіваного рішення виявилась та обставина, що в Романа було кохання. Давнє і, як то кажуть, випробуване.

Таке собі ні занадто гарне, ні погане русяве дівчатко, що майже не вимовляло букву "р", ходило колись до учительської семінарії, а тепер цілими днями висиджувало над гаптуванням для крамниці і було розумне, тобто не мало, бідне, претензій до Романа за те, що той не жениться. Воно й розуміло: з чим? З тими мізерними вісімдесятьма злотими на місяць? Сказати правду, то вона вже не раз у думці обертала тими вісьмома десятками злотих на всі лади. Розтягала їх, як швець шкіру, але все одно ніколи не могла звести кінці з кінцями. На їжу і дуже-дуже погану кімнатку ще вистачило б, а далі? Що далі, коли довелося б колиску справити до тієї дуже поганої кімнати? Чим тоді було б дихати? Ні, ці мрії не для таких, як вони з Романом. А втім, хіба вони перші, що не можуть побратись тому, що їм до місячного бюджету бракує кільканадцяти злотих? Десятки, сотні — що сотні! — тисячі отаких, як вони, молодих пар заздалегідь засуджені на вічну молодість і вічне кохання.

Так думала Туся. Це відчував і Роман і тому був просто безпорадний почати з Тусею балачку про свій намір. Це було щось більше, ніж відвага. Це було зухвальство. Більше за зухвальство: це була, одверто кажучи, образа для порядної дівчини. Дивіться: жених, чоловік, голова родини, батько дітям — з вісімдесятьма злотими на місяць! І до того ж людина з претензіями на інтелігента!

Та почати якось треба було! І Роман вибрав такий пункт:

— Знаєш, мала, я зробив один дуже цікавий експеримент!

Очі дівчини піднялися над шитвом.

— Я випробував на собі, що людина може їсти тільки двічі на день. Розумієш? Їсти пізніше обід, а потім без вечері лягати спати… Чудово спиться!

Туся не захопилась відкриттям:

— Такий рецепт добрий для тих, що хворіють на ожиріння серця. А такому сухореброму, як ти, не шкодило б і п'ять разів на день їсти…

Ця відповідь трохи охолодила Романа. Зле. Дівчина надто логічно міркує. Спробує з іншого боку.

— А чи м'ясо тепер дороге?

Туся запитливо глянула на нього.

— Чому питаєш? Так, дороге. Минулої суботи знову подорожчало.

Роман чомусь раптом дуже зрадів:

— От бачиш, м'ясо дороге, а люди дурні не знають, що його можна чудово квасолею замінити. Розумієш: і м'ясо, і квасоля мають в собі білковину. А квасоля ж куди дешевша…

— Так, але не забувай, що м'ясо, крім того, має ще жир.

— Ага, жир!

Романа вже охоплювала розпука. Коли оця Туся буде і далі так до ладу думати, то з його освідчин нічого не вийде. Але ще не здавався.

— Твій светр має ще пристойний вигляд. Тусю… як довго ти вже його носиш?

— О-о! Щось уже два чи три роки. Чому ти питаєш?

Роман збентежився: аби хоч воно, бідненьке, не подумало, що він хоче новий светр купити! І скоренько пояснив:

— То я, бачиш… хвалю тебе за те, що ти так шануєш речі. Бо речі треба шанувати, Тусенько, о, треба!

Тусю наче вразило таке зауваження:

— Знаєш, Романе, до цього часу ти ще мені нічого не купив, отже, я гадаю, що така твоя увага…

Момент випав чудовий. Хіба дурень не скористався б з нього.

— Тусю, лишім пусту балачку… говорім щиро… Як думаєш, це було б дуже смішно, коли б ми поженились?

— Ромусь, а… підвищення платні?

Романа в піт кинуло: таж він повинен був від цього почати, що ніякого підвищення не одержав і нема надії, щоб його коли-небудь одержав. Руки йому так упали, що він навіть нездатний був приголубити дівчину.

— Нема підвищення… Тому я й питаю тебе, чи не буде смішно…

— Як ти маєш відвагу, Ромусь, то спробуймо! А там — побачимо!

Роман був невимовно вдячний дівчині за те, що вона так просто, тактовно пристала на його пропозицію. Оцінював і те, що вона в той урочистий вечір з олівцем і папером не стала обчисляти їх майбутнього бюджету.

Кохана, солодка, мицявка. Ще того самого вечора вирішив якось винагородити її за це. Навіть годиться зробити дівчині якийсь подаруночок з нагоди їх заручин. Покійна мама любила хвалиться тим, що батько з оказії заручин купив їй золоту браслетку. Ну, браслетки Роман їй не купить. Раз, що тепер не в моді такі речі, по-друге, тепер загалом не випадає витрачатись на коштовні дарунки, а по-третє… по-третє, легко здогадатись…

Але п'ять злотих таки вирішив протратити для своєї дівчини. Півмісяця не куритиме, та слово є словом. Тільки що він купить їй? Так багато речей на світі коштує по п'ять злотих. І пара коштовних панчіх, і два кіло помаранч, і флакон духів, і торт можна мати за ті гроші, ще й з написом "від нареченого", і…

Ходив біля вітрин, оглядав, думав, а в кінці вирішив, що сам ні до чого не дійде. Наче між ними не може бути беззастережної щирості й одвертості?

— Мицявко, з вдячності, що ти так без церемоній згодилась бути моєю жінкою, я хотів тобі щось купити — ось на суму п'ять злотих, але ти мусиш сама собі вибрати, бо я не годен.

Туся закинула йому руки на шию (ви знаєте, яким солодким жестом вміють робити це декотрі жінки, ставши навшпиньки трохи?).

— Мій коханий дурнику, як ти вже на таке рішився, то я тобі щось скажу. Слухай! Я буду дуже ощадною жінкою. Будемо їсти квасолю замість м'яса, пити сік з моркви замість помаранчі, буду п'ять років ходити в одному плащі на правий бік, а п'ять років на лівий, але…

— Але?

— Але тепер дозволь мені на одну витрату, одну буржуйську забаганку, чи люксус, чи… назви це, як сам хочеш…

— Про що тобі йде, мицявко?

— Приїхав театр зі Львова… ходім… туди — але раз на… перші місця.

Роман засміявся, геть-чисто роззброєний.

— Яка ти ще дитина! Так тобі залежить на тім, щоб сидіти між панством на перших місцях? Мицявко, та ти ще дітвак!

— Ні, не дітвак. Зрозумій… ціле життя оті місця в театрі були для мене чимось недосяжним. Ціле життя, як не стоячи "на бантах", то останні крісла… А тепер, раз у житті, як твоя наречена, хочу сісти там, де я ніколи не могла мати доступу. Розумієш тепер мене?

— Трохи розумію, але небагато…

А вертаючись вже досить пізненько додому, Роман філософствував: "От тобі і мицявка. Таке шепелявеньке, таке скромне, що ніколи собі волосся не закучерявить, і нараз воно тобі — перші місця. Жінка… була і вмре жінкою. Не дурний те вигадав".

* * *

Роман не хотів псувати Тусі настрою і не признавався, що він погано почуває себе на першім місці. Кололи здивовані очі різних титулованих паниськів, що цілком безсоромно питали: чоловічку, ти не заблудив часом? Неприємно було зриватись раз у раз і кланятись різним людям з перших місць. Принижувало до живого те, що як хто шукав своє місце, то відразу розганявся до їх крісел, переконанний у тому, що саме вони зайняли чужі місця. Прикрим було те, що треба було тримати ноги під кріслом, бо напереді було надто багато світла, щоб зважитись виставити свої черевики з латками. (Тим паче, що черевики сусідів відповідали першим місцям). Чув, як з задніх крісел хтось здивовано витягав шию. Причувався йому навіть шепіт:

— Ти, та це Шершень там сидить! Здурів хлоп, чи що?

З того всього сорочка прилипла до тіла і в голові дзвонило, як у телеграфному стовпі. Видавалось йому, що Туся, хоч весь час намагається мати усміхнене лице, теж не почувала себе звично. Примітив, що вона не може дати раду своїм рукам. То тримала їх на колінах, то хотіла, щоб вони залишились на спинці крісла, а раз навіть підперла була ними підборіддя і, опам'ятавшись, злякано опустила їх. Мучилась бідна дівчина, а він їй нічим допомогти не міг, бо кінця п'єси як-не-як, а досидіти треба було. Враз на Романа вогні вдарили: з третього ряду кланявся йому директор фірми "Новітня гарбарня". В марній надії, що, може, той чемний уклін не його стосується, Роман поквапно оглянувся навкруги. Тоді директор ще раз усміхнувся йому.

— Ромусь, ти бачиш, він тобі перший уклонився…

— Дай спокій, заступило мені, що я не бачив його перший. Наварив я собі пива.

Рука Тусі легенько торкнулась його:

— Чого ти такий переляканий, Ромашку? Я не розумію... Побачив тебе в товаристві жінки і — це ж зовсім природно — перший привітав тебе.

— Тихо, мицявко, тихо… дай, хай подумаю… Ні… це не було вітання… він кланявся мені…

По добрій важкій хвилі:

— Він може заборонити тобі женитись зі мною?

— Аж такого права він до мене не має… Уважай… Зараз починається, — сказав Роман.

— Рухайтесь, пане Шершень, рухайтесь! Цей підрахунок треба було ще тиждень тому зробити, але ви тоді були в думках театром зайняті…

"Скоро почнеться", — подумав Роман і вдав, що не розумів, до чого цей вступ. Схилився над столом і почав сортувати листи на пошту. В душі благословив нагоду, що дозволяла йому саме тепер зникнути з очей директора.

— Ви куди? — затримав його нещиро здивованими очима директор.

— На пошту.

— Дайте спокій! Я не дозволю… чи ж то до лиця такому панові, що сидить у театрі на перших місцях, і то з дамою, на пошту ходити з листами! У щасливому ви становищі, бо я, наприклад, не можу собі дозволити піти до театру разом з родиною. Хто та дама, що сиділа з вами в театрі, коли можна знати?

— Це моя наречена, пане директор, і, власне, ми…

— Хотіли, може, мене на весілля просити? Облиште, в мене пуста кишеня на презенти… Так… Так, жіночки вміють ставити собі ціну… Тепер перше місце в театрі… а потім хутро з куниць… А потім дивується суспільність, чому стільки злочинців, попросту сказавши, злодіяжків серед бухгалтерів…

Роман відчував, як на висках виступив йому піт.

Не випускаючи листів з рук, він оглянувся, немов шукаючи щось таке, що мусило десь на підлозі лежати. Піт з'явився навколо губ.

Директор змінив маску. З обличчя спливла облесна чемність, і воно стало якимось більш людським. Голос його був уже інший, ніж перед хвилиною:

— Так не може бути, пане Шершень. Престиж фірми вимагає, щоб була якась різниця між вами і мною… Але навіть не це, пане Шершень. Ви дуже добре знаєте, що наша фірма клопочеться про позичку. Нарікаємо, розписуємо на всі сторони плаксиві листи, погрожуємо банкрутством, начебто робимо все можливе, аби тільки захопити ту позичку… А тут наш молодий бухгалтер бере собі дамульку "де пахе" і сідає з нею на перші місця в театрі! Я проти вас особисто нічого не маю, не підозріваю вас у злій волі… Але чи ви бодай здаєте собі справу, як пошкодили ви фірмі вашим дурацьким виступом?

— Пане директоре, прошу мені вірити…

Директор не дав йому докінчити:

— Я вам вірю, що ви не хотіли пошкодити установі, де працюєте. Це я вам вірю, але що мені з того? Чи ви знаєте, як обурений вашим вчинком голова контрольної комісії нашої фірми, пан доктор Стефанів? Чи ви знаєте, — директор наблизився до Романа і майже шепнув йому, — що вам загрожувало звільнення.

— Пане директоре! — рука мимоволі пошукала стола, і Роман сперся на нього.

— Так, пане Шершень… Я вашої вдячності не потребую, але можете знати, що тільки завдяки мені ви надалі залишилися в нас.

— Пане директоре, я не знаю, як маю вас…

Директор знову перебив його:

— Зачекайте з надто гарячою подякою, бо мушу вас повідомити, що лишаєтесь на своїм давнім місці, але з платнею на п'ятнадцять злотих менше… Така ухвала контрольної комісії… Фірма мусить якось покрити шкоди, що ви їй, безперечно, завдали своїм вчинком, а крім того… Але що ви таке лице зробили? Що з вами, Шершень? Шершень!

Роман дивився на директора затуманеними очима.

— Нічого, трохи запаморочилася голова…

Директор торкнувся його плеча:

— Знаєте що, пане Шершень? Ідіть на пошту! Свіже повітря вам добре зробить. Тут трохи душно. Ідіть, пане Шершень.

Свіже повітря, дощ, люди з чорними парасолями над головами, дзенькіт трамвая, що не міг чогось рушити з місця, спантеличили Романа зовсім. Він, замість того щоб пуститися в напрямі пошти, зупинився на розі тротуару. Намагався ще раз у думці відновити свою розмову з директором, хотів себе уявити в новому становищі, в якому перед хвилиною опинився, але якось не міг. Бачив навіть, як краплини дощу падають на верхній конверт, замазують адресу на ньому, і не міг знайти в собі сили, щоб сховати конверт у кишеню. "Туся!.." — закликав її на поміч, але замість неї насувала така безнадійність, така чорна й грізна,

що угинався під нею, як під залізною брилою. І враз… ніби щось надвоє розкололося в ньому, і ні з цього ні з того захотілось йому сміятись… Здавалося, що він уже сміється так, аж антени на дахах колишуться. Проте він навіть не сміявся. Він лише посміхнувся широко, але й цей усміх піймав якийсь старий громадянин і не то заздро, не то здивовано оглянувся на Романа.

— Щасливий чоловік, — сказав до когось з перехожих. — Що то є — молодість!

1940